

Boér Máté

## AZ ELŐÍRT KERET – SZEMLÉLET ÉS MÓDSZER FELEKEZETISÉG-DIMENZIÓI KÉT 18. SZÁZADI TANKÖNYVSZERZŐNÉL

### A kérdés

A felekezeti hovatartozás jelentősége nem szükségképpen merül ki abban, hogy identitásjegyként hozzájárul ahhoz, hogy az egyén önmagát önmaga és a konceptuális Többiek viszonylatában meghatározza és meghatározhatóvá tegye, illetve hogy megteremtse a lehetőséget arra, hogy egy társadalom bizonyos belső folyamataiba az egyén egy adott módon kapcsolódhasson be. A vallás rendelkezik egy olyan (explicit és implicit) normatív erővel, amely szemléleti szinten is befolyásolja az egyén viselkedését. Jelen írás keretén belül azt vizsgálom, mennyiben mondhatjuk el két tizenhét századi tankönyvszerzőről, a katolikus Molnár Jánosról és a marosvásárhelyi Református Kollégium professzoráról, Kovásznai Sándorról, hogy beavatkozásuk hogyanját a század végének oktatástörténetébe ilyesféleképpen befolyásolta a felekezeti mint szemléleti keret.

### I. A textusok

A továbbiakban elsődlegesen két szövegcsoport fog egybevetésre kerülni – mint látni fogjuk, Kovásznai Sándor és Molnár János munkája is leginkább ilyesféleképpen írható körül. Közülük a kronológiailag korábbi keletkezésű – az észak-magyarországi születésű Molnár János jezsuita áldozópap 1778-as munkája, a *Chrestomathia ex optimis linguae latinae authoribus concinnata in usum gymnasiorum, et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*<sup>1</sup> –, amint címe is mutatja, egy iskolai használatra szánt, latin nyelvű szövegekből összeállított szemelvénygyűjtemény. A *Chrestomathia* eredetileg Budán jelent meg, használatát tankönyvként először az 1777-es Ratio Educationis írta elő,<sup>2</sup> és elég sokáig használatban is maradt: a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár azon példánya, példának okáért, amellyel dolgoztam, tartalmaz egy 1828-as possesszorbejegyzést Szabó Ferenc „synta-

xistától”. Szerkezeti hat részből és két függelékkel áll, úgy is, mint

– *Pars I.: Narrationes (fabulosae et historicae; technikai értelemben elbeszélő jellegű szövegrészek, a fabulosae-kategória esetében Phaedrustól, a historicae-alegységben nagyrészt a történetíróktól – egy-egy szemelvény Titus Liviustól és Caesartól, három Q. Curtius Rufustól, négy Valerius Maximustól –, két, a tárgynak megfelelő tartalmú részlet mellett Cicero Tusculanae disputationeséből)*,<sup>3</sup>

– *Pars II.: Dialogi e selectis Plauti et Terentii locis* (Plautustól: két részlet a *Captiviből*, egy-egy a *Pseudolus*, *Trinummus*, *Asinaria*, *Mostellaria*, *Curculio*, *Epidichus*, *Bachides*, *Miles gloriosus* és *Poenulus* szövegeiből; Terentiustól: az *Andria* eleje és részletek a *Heautontimoroumenosból*, a *Hecyrából* és egy további szövegből),<sup>4</sup>

– *Pars III.: Epistolae* (levelek; ide Cicero – tizenegy-tizenegy levélrészlet az *Ad Atticum*ból és az *Ad Familiares*ből –, Seneca – két részlet az *Erkölcsei levelekből* – és a kisebbik Plinius – tizenegy levélrészlet – szövegei mellett újkori szerzőktől is felvesz általában magyar vonatkozású szemelvényeket – a levelek címzettjei között találjuk Zsámbéki Jánost, egy korabeli egri püspököt és Báthory Istvánt –, és pedig Paulus Manutiustól négyet, Antonius Muretustól és Petrus Bembustól egyet-egyet),<sup>5</sup>

– *Pars IV.: Dissertationes* (két szakaszban: az első – *de Deo, mundo ac rebus naturalibus* – Minucius Felix *Octavius*ának egy részlete mellett legnagyobb részét a nagyobbik Plinius *Naturalis Historiájából* vesz át szövegeket, szám szerint harminckettőt, míg a második – *de agricultura* – Cato öt és Varro kilenc szövegegyesége mellett olyan, hagyományosan nem a kánon – az iskolai szerzőké vagy az általában vett kánon – első vonalához sorolt szerzőkből is merít, mint L. Iunius Moderatus Columella és Palladius Rutilius Taurus Aemilianus, utóbbiaktól négy és hat szövegegyeség erejéig),<sup>6</sup>

– *Pars V.: Adlocutiones* (voltaképpen különféle elméleti – Cicero *De oratore*ja; két szemelvény –

<sup>1</sup> MOLNÁR János é. n.

<sup>2</sup> MÉSZÁROS István 1980, 358.

<sup>3</sup> MOLNÁR János é. n, 3–12, ill. 13–30.

<sup>4</sup> Uo., 30–46, ill. 46–53.

<sup>5</sup> Uo., 53–91 (veterum epistolae), ill. 92–101 (recentiorum epistolae).

<sup>6</sup> Uo., 102–124, ill. 124–154.

és történetírói – Tacitus *Annales*éből nyolc és T. Livius-tól három szemelvény – forrásokban idézett valós vagy fiktív beszédek részleteiből),<sup>7</sup>

– *Pars VI.: E Poetis* (Ovidius-tól – *Fasti*, két részlettel, a *Pontoszi levelek* egy és az *Átváltozások* két részlete, utóbbiak a többi Ovidius-szemelvénytől elkülönítve, az *Aeneis*-szemelvények mellett –, Vergiliustól – *Georgica* és *Aeneis*, utóbbi hét, egyenként meglehetősen kis terjedelmű részlettel – és Horatiustól – az *Epistulae*ből négy, a *Carminá*ból két, az *Epódoszok*ból egy szövegegység –),<sup>8</sup> illetve

– egy *adagium*- (közmondások, alfabetikus rendben) és egy *sententia*-gyűjtemény (szállóigék tárgy-megjelöléssel, források szerinti bontásban; huszonöt Cicerótól, huszonnyolc a komédiászerektől – Caecilius egy, Plautus húsz, illetve Terentius hét példával –, három Sallustius-tól, négy Phaedruss-tól, tizenkettő Vergilius munkáiból, tizenegy Ovidius-tól, négy Catullus-tól, egy Propertius-tól és tizenkettő Horatius-tól) a függelékekben.<sup>9</sup>

Molnár minden esetben nagy pontossággal jelöli meg a szemelvények forrását és helyét a forráson belül, még a szállóigék esetében is így jár el, bizonyos munkák kapcsán pedig – a *Naturalis Historiá*t emelhetjük ki – még a felhasznált kiadásokat és ezek oldalszámait is feltünteti. A szövegek egyike sem hosszabb néhány oldalnál (a könyv máskülönben nem nagyalakú), számos szövegrészlet pedig (főként Phaedruss, a komédiászerek és a költők szövegei esetében) csupán néhány sor terjedelmű, a szemelvényeket azonban bőséges mennyiségű (minden esetben latin nyelvű) lábjegyzettel látta el a szerző – ezek általában (szó)magyarázó jellegűek vagy szövegpárhuzamokra hívják fel a figyelmet; más paratextust a kötet nem tartalmaz.

A *Chrestomathia* tehát kiemelkedően széles mértékkel dolgozik. A hagyományos iskolai szerzők mellett megjelennek benne egyéb klasszikus és preklasszikus, de posztklasszikus, keresztény, sőt újkori szövegek is.<sup>10</sup> Ennek a nem teljességgel mellékes körülménynek a jelentőségére – amelyből adódóan szükségesnek láttam a kötet tartalmának részletekbe menő ismertetését – még kitérek.

Ezzel szemben, a másik említett szövegcsoport esetében, Kovásznai Sándor magyar és latin nyelvű

fordításainak korpuszában mindössze öt antik szerző kilenc munkájával számolhatunk:

– 1782-ben Kovásznai két fordításkötetet jelentett meg, összesen 304 oldal terjedelemben. Az egyik Plautus *Mostellariá*jának és Terentius *Andriá*jának a fordítását tartalmazza (ezt máskülönben 1836-ban újra kiadják<sup>11</sup>), egy-egy újkori argumentummal (*Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból fordított Magyarra Kovásznai Sándor által*<sup>12</sup>), továbbá egy Teleki Domokoshoz, gróf Teleki Sámuel fiához címzett ajánlást.<sup>13</sup> A másik 1782-es fordításkötetben Cicero négy kisebb filozófiai tárgyú írása található – a *Cato Maior*, *Laelius*, *Paradoxa Stoicorum*, *Somnium Scipionis* magyarra átültetett változatai: *Marcus Tullius Ciceronak Nagyobbik Catoja*, *Laeliusa*, *Paradoxumai*, és *a Scipio Alma* –,<sup>14</sup> valamint egy Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsannához címzett ajánlás.<sup>15</sup> Ezen a ponton érdemes összevetni Kovásznai döntéseit Molnáréival: míg Plautus és Terentius Kovásznai által is lefordított drámáit Molnár is felhasználja, Cicero filozófiai munkáiból csak szállóigéket vesz át.

– 1795-ben jelent meg egy ötödik Cicero-szöveg, a *De officiis* fordításának posztumusz kiadása, Engel Krisztián János előszavával<sup>16</sup> (*Marcus Tullius Ciceronak az ember tisztéről és kötelességeiről a maga fiának írt három könyvei*<sup>17</sup>), azonban fontos hangsúlyozni, hogy a fordítás már 1783-ra elkészült.<sup>18</sup> Egyértelműen kimutatható egyébiránt, hogy az öt Cicero-fordítás Graeve gyűjteményes kiadásán alapul.<sup>19</sup>

Nyomtatásban Kovásznainak egyéb ilyen jellegű munkája nem maradt fenn, azonban számolhatunk a három említett kötetten felül egy-egy Xenophón- és Euripidész-fordítással is (*Hippolitosz Sztephanéphorosz* két argumentummal, 141 oldal terjedelemben), 1788-ból, illetve 1785-ből.<sup>20</sup>

A latinból fordított munkák magyar, a görögből átültetettek latin, illetve kétnyelvűek (az 1785-ös Euripidész-fordítás voltaképpen egy kétnyelvű kézirat kiadás, párhuzamosan futó szövegekkel). A bevezetőkön-ajánlásokon és az argumentumokon kívül a kérdéses kötetek és kéziratok legnagyobb részét nem tartalmaznak egyéb paratextust; ez alól kivételt képez az Euripidész-kézirat, amely egy 1786-os kézírásos megjegyzéssel zárul, amelyre még kitérek.

<sup>7</sup> Uo., 154–174.

<sup>8</sup> Uo., 175–195.

<sup>9</sup> Uo., 195–199, 199–208.

<sup>10</sup> Vö. VULKÁN Vera Tünde 2013, 33.

<sup>11</sup> MARÓTI Egon 1961, 217.

<sup>12</sup> KOVÁSZNAI Sándor 1782a.

<sup>13</sup> Uo., 1782a, I–VII.

<sup>14</sup> KOVÁSZNAI Sándor 1782b.

<sup>15</sup> Uo., I–VII.

<sup>16</sup> Az ebből az előszóból adódó későbbi félreértésekre vonatkozóan lásd BOÉR Máté 2018b, 29.

<sup>17</sup> KOVÁSZNAI Sándor 1795.

<sup>18</sup> Kézirata Kovásznai eredeti ajánlásával (az 1795-ös kiadásból ez hiányzik): KOVÁSZNAI Sándor 1783.

<sup>19</sup> Lásd BOÉR Máté 2018b, 7–9, vö. DALLOUL Zaynab 2008, 292.

<sup>20</sup> KOVÁSZNAI Sándor 1785; Uő 1788.

## II. A kontextusok

Ahhoz, hogy világossá váljon, miért és milyen értelemben látszik összevethetőnek Molnár munkája a Kovásznai-fordításkorpuszsal, továbbá az, hogy a szerzők felekezeti hovatartozásától eltekintve miért releváns a felekezeti problémaköre, mielőtt a voltaképpen tárgyra térnénk, itt szükségesnek látszik röviden kitérni a kontextusra is, amelyet keletkezésük időszakának oktatástörténeti jelentőségű fejleményei biztosítottak. A tizenharmadik század második fele egy olyan periódus, melynek folyamán Erdély-szintű oktatási reformok több hulláma is végbement viszonylag rövid időn, mindössze bő két évtizeden belül.

1769-ben kezdődött meg egy, a református felekezet erdélyi iskoláinak mindegyikére egységesen vonatkozó tanterv, az ún. *Methodus docendi* kidolgozása.<sup>21</sup> Fontos kiemelni, hogy a folyamatot koordináló Litteraria Commissio székhelye éppen az a Marosvásárhely lett, ahol Kovásznai is tanított, ahogy azt is, hogy ennek megfelelően az új tanterv kialakításában magának Kovásznainak is kulcsszerepe volt: Kocziány László azt valószínűsíti, hogy példának okáért a *Methodus* által javasolt számos wolffianus szellemiségű tankönyv használatát részben a wolffianizmus mellett elkötelezett Kovásznai nyomására írta elő az új tanterv.<sup>22</sup> Ezen felül (és ez talán még inkább lényeges körülmény) a Főkonkizisztórium Kovásznait kérte fel Freyer *Oratoriájának* átdolgozására, amely munka végül is kéziratban maradt, illetve egy latin grammatika nyomdai előkészítésére, voltaképpen az erdélyi diákság igényeihez igazított átdolgozására: Christophorus Cellarius (azaz Cristoph Keller) 1689-es német nyelvű grammatikájának Kovásznai által részben magyarra, részben latinra fordított és bizonyos kiegészítésekkel megtoldott változata végül *Christophori Cellarii Grammatica Latina Linguae Hungaricae Accomodata* címmel jelent meg, Kolozsváron 1771-ben.<sup>23</sup>

A református oktatásreform eredményei azonban már a következő évtized első éveiben veszélybe kerültek: 1781-ben Mártonfi József katolikus püspök a bécsi udvar megbízására összeállította, II. József pedig jóváhagyásával hatályba lépteti az 1777-es *Ratio Educationison* alapuló, annak erdélyi viszonyokra alkalmazott variánsának tekinthető és a korábbi erdélyi tanrendeket, így a *Methodust* is felülírni hivatott

*Norma Regiát*.<sup>24</sup> Ezen a ponton a következő tények csoportjára érdemes felhívni a figyelmet: a *Norma* bevezetése jóformán azonnal komoly vitákat eredményezett, elsődlegesen a református Főkonkizisztórium oktatásügyi illetékesei helyezkedtek szembe vele, nem mellesleg „katolikus” fogalomkészlete (nehézményezték például a *Mythologia Holliana*<sup>25</sup> szerepeltetését a javasolt tankönyvek között, ez ugyanis a protestáns teológiai elvekkel összeegyeztethetetlen fogalomkészlettel dolgozik)<sup>26</sup> és „németbarát” jellege miatt.

A vitás kérdések közé tartozott egyebek mellett az is, hogy milyen grammatika használatát kellene az új egységes tantervnek megkövetelnie; a protestáns oldal egészen 1783-ig következetesen a *Kovásznai által* átdolgozott Keller-féle grammatika mellett foglalt állást, Emmanuel Alvareznek a *Norma* által javasolt, német nyelvre lefordított grammatikáját pedig ezután is elutasították.<sup>27</sup> Ezen felül a *református* fél azt is kifogásolta, hogy a *Norma* a latin auktorok műveinek *teljes szövege* helyett (a református álláspont szerint ugyanis a szövegek megértése és helyes megítélése csak a teljes szöveg ismeretében lehetséges) *szemelvénygyűjtemények* használatát írta elő, azzal érvelve, hogy *életkori sajátosságaiknak* ez a megoldás inkább megfelel, mint a teljes szövegek felhasználása, így *gyorsabban* fejleszthető a nyelvi kompetencia, ráadásul így több korszak több szerzőjének munkáival találkozhatnak anélkül, hogy a folyamat megerősítő lenne számukra.<sup>28</sup>

Nem mellékes, hogy míg a katolikus tábor és Mártonfi erős politikai háttérrel rendelkeztek, a protestáns szempontok érvényesülését leginkább csak a *Norma* bevezetésével kapcsolatos folyamatok felügyeletét ellátó, felekezeti Commissio Mixta protestáns tagjai biztosíthatták. Nem kizárt, hogy Kovásznai nem véletlenül készíti el éppen 1781-re első két fordításkötetét, pártfogója közeli családtagjainak ajánlva azokat – ebben az évben csatlakozik ugyanis a bizottsághoz Teleki Sámuel mint a két református delegált egyike –<sup>29</sup> illetve az, hogy két évvel később az ötödik Cicero-fordítás is, s Kovásznai engedélyt kér és kap arra, hogy ezt a kötetet Bethlen Zsuzsannának ajánlja (amint az Teleki Sámuelnek egy 1783. november tizenharmadikai, Kovásznainak írt leveléből kiderül).<sup>30</sup>

Már csak azért sem, mert egyrészt a *Két komédia* programszöveg-szerű *Ajánló levele*<sup>31</sup> (amely aligha

<sup>21</sup> JUHÁSZ István 1974, 14.

<sup>22</sup> KOCZIÁNY László 1970, 24–25.

<sup>23</sup> KOLUMBÁN Vilmos József 2005, 68.

<sup>24</sup> VULKÁN Vera Tünde 2013, 18, 21.

<sup>25</sup> A *Ratio* tankönyveinek egyike; MÉSZÁROS István 1980, 356.

<sup>26</sup> VULKÁN Vera Tünde 2013, 31.

<sup>27</sup> Uo., 37–38.

<sup>28</sup> Uo., 33.

<sup>29</sup> Uo., 21.

<sup>30</sup> KOCZIÁNY László 1970, 187.

<sup>31</sup> Az ajánlólevél-kérdésről általában lásd BOÉR Máté 2016.

az ekkor nyolc éves Teleki Domokosnak szolt) külön hangsúlyt fektet arra, hogy Kovásznai célszerűnek tartaná, ha a klasszikus antikvitás szerzőinek szövegeivel az oktatási folyamatban minél inkább közvetlen formában szembesülne a diákság, valamint kiemeli őt szerzőt, akiknek iskolai használatát javasolja, köztük Terentiust és Cicerót. Éspedig Vergilius, „Cornelius” (vagyis Cornelius Nepos) és Eutropius mellett<sup>32</sup> (feltűnő egyébiránt, hogy az utóbbi kettőtől Molnár semmit nem vesz át, jóllehet Nepos hagyományosan a népszerűbb iskolai szerzők egyike<sup>33</sup>). Ráadásul könnyűszerrel igazolható, hogy Kovásznai tanárként használta Terentiust és Cicerót,<sup>34</sup> sőt Euripidésszel is kísérletezett. Erre utal a már említett zárómegjegyzés a Hippolütosz-kézirat végén: „[e]zt a Tragoediát egy darabig magyaráztam A<nn>o 1786. de nem kellett majd senkinek; azért belé-hagytam osztánn. Én soha többször Euripideshez nem kezdek a Vásárhelyi Kolegyomb<an>! 1786 1ma Julii K<ovásznai> S<ándor>”.<sup>35</sup>

Másrésről azért nem, mivel a fordítások szoros kapcsolata a Keller-grammatikával szintén világosan kimutatható: Kovásznai fordításait általában nehézkesnek és sikerületlennek tartja az utókor (Kocziány Lászlót és a kortársak közül Kazinczyt is ideértve),<sup>36</sup> egyebek mellett furcsa, archaizáló hatása (analitikus) igealakjai és magyartalannak ható szórendje, mondatfűzése miatt. A Kovásznai-féle *accomodata* Cellarius azonban amellett, hogy szövege részben kétnyelvű (a hangtani és alaktani rész esetében a latin és magyar szöveg végig párhuzamosan fut; a szintaxis-rész és a prozódiai fejezet latin nyelvű, de – akárcsak az előző két szerkezeti egység – tartalmaz magyar példákat és párhuzamokat), a latin szóalakoknak a magyar megfelelőjét is megadja, ahol csak egyszer lehetséges, felvázol tehát egyebek mellett egy olyan, a latint leképező magyar igerendszert, ahol példának okáért a *-t* aspektus- és nem időjel, a *praeteritum*-jelleg pedig a *vala* segédige szerepeltetése jelöli. Ha összenézzük Kovásznai fordításait a grammatika által javasolt megfelelőekkel, kitűnik: amellett, hogy Kovásznai szorosán követi az eredeti szórendjét, általában a grammatikában felvázoltaknak megfelelően igyekszik átültetni az igealakokat is (ezt pedig példának okáért a *Somnium* fordításának esetében 96%-os pontossággal sikerül megvalósítania).<sup>37</sup> Mutatis mutandis, ez az Euripidész-fordítás esetében is megfigyelhető.<sup>38</sup>

Mindezek alapján okkal feltételezhető, hogy nézeteit és munkáit Kovásznai azért ajánlotta Teleki

figyelmébe, hogy így egyfajta kompromisszumot javasoljon a chrestomathia-vita megoldására: a Cellarius esetében bevált kétnyelvűsítést, amelynek révén az oktatási segédanyagként elgondolt, az iskolában használatos grammatikát szem előtt tartó és kiegészítő fordítások lehetővé teszik a teljes szövegek felhasználását úgy, hogy mindez közben nem jelent többletterhet a diákság számára, és a nyelvtanulás is gördülékenyebbé válik. Ilyesféleképpen pedig Molnár János és Kovásznai munkái nemcsak egyidejűek, hanem bizonyos értelemben „rivális szövegcsoportok” – amelyek rivális csoportokat és ezek rivális szemléletmódjait képviselik és jelenítik meg.

### III. A keret, és ami beleillik

Ami ezt a rivalizálásdinamikát illeti, amint arra már több ízben utaltam, a magam részéről tarthatónak gondolom a felvetést: nem mellékkörülmény az a tényállás, hogy a *Norma*-vita törésvonalainak két oldalán két különböző felekezet, jelesül a katolicizmus, illetőleg a kálvinizmus képviselőit találjuk, minthogy úgy tűnik, a két tábor szembenállása nem pusztán egy problémaközpontú (oktatás)politikai kérdés, hanem (nem szükségképpen) tudatos-tudatosított mentalitásformák, szemléletmódok ütközése is, továbbá úgy látszik, ezek a rivális mentalitások levezethetőek egy-egy felekezeti alapon körvonalázódó szemléleti keretből. Konkrétabban megfogalmazva: nem pusztán esetleges korreláció, hanem valódi összefüggés is fennállhat aközött, hogy a két tábor képviselői milyen formában látnak célravezetőnek az antik auktorok szövegeinek használatát, és hogy ezek a táborok melyik felekezetet képviselik.

„A vallási csoportokat csupán azoknak a specifikus médiumoknak az alapján is megkülönböztethetjük egymástól (...), amelyek révén megvalósul esetükben a hozzáférés a hétköznapi túlmenő szférájához.”<sup>39</sup> A kálvinizmus és a katolicizmus közötti markáns különbségek egyike pedig éppen az, hogy mit kezelnek kitüntetett médiumként. Lényegi eltérésnek tekinthető, hogy a katolicizmus – általában a protestantizmussal és, bár ez jelen esetben kevésbé releváns, részben az iszlámmal szemben – kiemelt jelentőséget tulajdonít egyfelől a képnek,<sup>40</sup> másfelől a performativitásnak: „a katolikus teológia kész elfogadni, hogy »a láthatatlan« képes tárgyként vagy cselekvésként anyagi formát öltetni magára.”<sup>41</sup>

<sup>32</sup> KOVÁSZNAI Sándor 1782a, III–VI.

<sup>33</sup> Lásd pl. FRIML Aladár 1913, 115.

<sup>34</sup> BOÉR Máté 2018b, 12.

<sup>35</sup> KOVÁSZNAI Sándor 1785, [141].

<sup>36</sup> KOCZIÁNY László 1970, 31; a kérdéstről bővebben: BOÉR Máté 2018a.

<sup>37</sup> Bővebben és példákkal lásd BOÉR Máté 2018b, 14–27.

<sup>38</sup> Bővebben lásd BOÉR Máté 2019.

<sup>39</sup> MEYER, Birgit 2012, 26.

<sup>40</sup> BELTING, Hans 1994, 2.

<sup>41</sup> MEYER, Birgit 2012, 25.

És bár mindez általában (és szükségképpen) ki-egészül diszkurzív elemekkel is,<sup>42</sup> érezhető egyfajta hangsúlyeltolódás a nem pusztán fogalmi irányába. Azt, amit a (francia) gótika vallásos jellegű művészetéről szóló munkájának már rögtön a legelején hangsúlyoz Emile Mâle, a *didaktikus funkciójú vizualitásról*, bizonyos megszorításokkal általában is érvényes értékelésnek fogadhatjuk el: a középkori katolicizmusban szocializálódott ember a képet a maga didaktikus szerepével együtt érzekelte és dolgozta fel, és azt, amit a világról a vallásos embernek tudnia kellett, azt mintegy a képről képre (képi ábrázolásról képi ábrázolásra) haladó vizuális érzékelés révén is magáévé (vagy a maga számára jelenvalóvá) tehetette a „*Biblia pauperum*” sajátos kvázipiktóriális kódját olvasva.<sup>43</sup> Ennek kapcsán két dolgot érdemes hangsúlyozni: egy efféle, képről képre haladó olvasásnak nyilván nincs egy szükségszerű lineáris folytonossága, illetve mind a képi, mind a performatív módon rituális kommunikációra jellemző, hogy a (példának okáért fogalmilag) *felfogott* szintje mellett vagy akár helyette megjelenik a *megtapasztalt* szintje is.<sup>44</sup>

Ami ezzel szemben a protestáns szemléletmódot illeti, ennek kapcsán érdemes mindenekelőtt arról ejteni néhány szót, amit Birgit Meyer *protestáns torzításnak* (vagy protestáns elfogultságnak: *protestant bias*) nevez. Meyer ezt a protestáns torzítást az újabb kori vallástörténeti és valláselméleti gondolkodás egyfajta szemléleti és módszertani alapjaként jellemzi; lényege, hogy az ezen felfogást érvényesítő diskurzus magasabb fejlettségi szintet tulajdonít (úgy intellektuális, mint morális szempontból) az olyan vallásoknak, amelyek jelentés- és tartalomcentrikus jellegűek, mint azoknak, amelyek nagyobb hangsúlyt fektetnek a formai szintjére és a külsődlegesre mint olyanra.<sup>45</sup>

Nem nehéz megérteni, hogy miért lát összefüggést Meyer a protestáns gondolkodásmód és a kérdéses módszertani elfogultság között. A protestantizmusra – és ezen belül a kálvinizmusra különösen – valóban jellemző egyrészt a textualitásközpontú (diszkurzivitásorientált) felfogás és az absztraktum felértékelése a tapasztalattal szemben, másrészt az, hogy elutasítják a tárgyi vagy performatív közvetítés lehetőségét, és ragaszkodnak ahhoz, hogy a transzcendenciával való kapcsolat ideális formájában szükségképpen közvetlen.<sup>46</sup> Mindez tetten érhető bizonyos értelemben abban a – protestantizmusra általában jellemző – textualizált közvetlenségigényben is, amelyet a *sola scriptura*-elv egyéb mellett rögzít.

Persze annak elfogadása, hogy felmutatható egy tényszerű különbség a két felfogás között, önmagában nem implikálja annak a bizonyosságát, hogy ez a különbség jelen van és megnyilvánul a két felekezet itt tárgyalt két képviselőjének két konkrét munkássága szintjén is. Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogy a fentiek miként alkalmazhatóak *szöveg* csoportok egy, az itt tárgyalthoz hasonló bináris rendszerére (egy olyan rendszerre tehát, ahol mindkét rendszer-elem ugyanazt a médiumot használja), minekutána a fent felvázoltak alapján a szemléletmódok így felfogott különbségének lényegét a médiumpreferenciák különbözősége adja. A *Chrestomathiában* ugyanis nincsenek képek, eltekintve néhány semmitmondó nyomdai díszítménytől, amelyek a Kovásznai-köte-tekéből sem hiányoznak. Ezt a problémát mindazonáltal feloldhatónak tartom, amennyiben a kérdést némiképpen átkeretezzük: nézetem szerint a séma alkalmazhatóvá válik Kovásznai és Molnár munkáira, amennyiben a medialitás mint olyan helyett inkább azokra a megismerésformákra koncentrálunk, amelyek ezeket a mediális eszközöket hasznosítják, és egy vizuális/performatív–textuális szembenállás helyett egy lineáris, diszkurzív és közvetlenségelvű, illetőleg egy szaltatorikus, élményelvű és közvetítettség-alapú megismerésmód dichotómiáját tesszük meg az összevetés alapjául.

A szaltatorikust mint terminust a neurofiziológia nyelvi eszközkészletéből vettem kölcsön, ahol is szaltatorikusnak az idegrendszeren belüli ingerületterjedés egy módozatát nevezik. Szaltatorikus ingerületvezetésről akkor beszélhetünk, ha az idegsejtek nyulványainak mielinhüvellyel tagoló befűződés jelenlétének következtében, ahelyett, hogy az impulzus egyenletesen végighaladna a pályán, az akciós potenciál befűződésről befűződésre ugorva alakul ki, ami a folyamat sebességét és hatékonyságát egyaránt megnöveli.<sup>47</sup> Mind a képek, mind a chrestomathia olvasása hasonlóképpen történik: egy közvetítettség-alakzat révén fókuszjellegű csomópontok kerülnek kiválasztásra és kiemelésre (a kép által rögzített mozzanat, illetve a szövegből kiemelt, jellemzőnek ítélt szemelvény), a szemlélőben vagy az olvasóban pedig úgy alakul ki egyfajta egész-kép vagy világos impresszió, hogy csomópontról csomópontra mozdul el, ahelyett, hogy végigfutna az ábrázolt narratíva vagy, ha úgy tetszik, a szinekdochikusan megidézett szöveg lineáris teljességén.

Ezen eljárás révén rövidebb idő alatt nagyobb mennyiségű anyag válik átfoghatóvá, legalább

<sup>42</sup> SCHUMACHER, Jan 2013, 693.

<sup>43</sup> MÁLE, Emile é. n., VI.

<sup>44</sup> Ez a kettőség összevethetőnek tűnik példának okáért a gumbrechtli jelentés-jelenlét szembenállással is; lásd GUMBRECHT,

Hans Ulrich 2010.

<sup>45</sup> MEYER, Birgit 2012, 10–11, 14 et passim.

<sup>46</sup> Uo., 25–26.

<sup>47</sup> PURVES, Dale és tsai (eds.) 2004, 63.

érintőlegesen (lásd a chrestomathiába bevont szerzők nagyobb száma). Bizonyos értelemben persze a csomópontok közötti részek így *homályosak* marad(hat)nak, ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy nem fogalmilag válnak ezek a köztes hányadok adottá, hanem csak az impresszió tükrén keresztüli megélés révén. Ez az ismeret feldolgozásának bizonyos értelemben egy könnyített formája, s ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük azt is, hogy ennek a könnyítő szándéknak a chrestomathia-elv mellett érvelő katolikus tábor más analóg formáit is felkínálja: hasonló célt szolgál a tantárgyak számának a megnövelése is, a változottság mértékének fokozása érdekében.<sup>48</sup>

A Kovásznai-féle modell ezzel szemben a protestáns paradigmába illeszkedik. A kétnyelvűsítéssel ugyan behoz egyfajta közegváltást, de gondosan odafigyel arra, hogy az eredeti textus ne eltűnjön, hanem mintegy megkettőződjön a fordítás által, és a célnyelvi szöveg a forrásnyelvivel *izomorfl* legyen (*morfológiai* és *formáját* tekintve is), illetve (következésképpen) ennek a pontról-pontra biztosított grammatikai és strukturális megfelelésnek a révén, amennyire és amennyiben lehetséges, minden egységben *transzparens* maradjon. A szöveg így az olvasó számára úgy válik hozzáférhetőbbé az ekvivalens (leszűkített értelemben véve) fordításon keresztül, hogy ehhez sem a közvetlen szembesülésről, sem a teljeskörű, lineáris végigfutás lehetőségéről nem kell lemondani.

Ugyanakkor ez a módszer a szövegolvasás célját (és ezzel együtt a szövegélményt) a megértésre és magával a nyelv működésének mikéntjével való találkozásra redukálja. Olyasféleképpen, hogy a fordításszöveg mellékelése az idegen nyelvű szöveg megértésének (az ismerős nyelv révén megvalósuló) elősegítése mellett *nyelvíleg* (pontosabban *nyelvtanilag*) szélsőségesen transzparens formájával és az esztétikai élmény közvetítésének tudatos feladásával azt is kijelöli (vagy legalábbis sugallja), hogy az ol-

vasó mire koncentráljon: a *nyelvi formára* és a *felfogható tartalomra* az élményszerűen megtapasztalható helyett.

### Zárszó

A tizennyolcadik század vége és a tizenkilencedik század eleje kiemelt jelentőségű korszaka a magyar oktatástörténetnek, amelynek során mindkét magyar hazában sor került bizonyos kulcsfontosságú és gyökeres oktatáspolitikai, oktatásszervezési és módszertani átalakulások előkészítésére. Hozzájárulni egy aspektus (akár csak egy-egy részkérdés) tisztázásához, amely ehhez a súlyának megfelelő mértékben összetett folyamathoz kapcsolódik: ez értelemszerűen megköveteli azt az elemi módszertani igényességet, amely a kutatót ideális esetben meggátolja abban, hogy elégtelen hipotézisek mentén, reduktív óvatlansággal kezelje kutatása tárgyát.

Ennek megfelelően, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kérdéses periódus reformfolyamatai mögött meghúzódó motivációkról, a folyamatot alakító szereplők implicit és nyílt konfliktusairól természetesen nem gondolom, hogy maradéktalanul visszavezethetők lennének felekezeti alapon szerveződő felfogásrendszerekre és ezek összeütközéseire. A fentiek fényében ugyanakkor úgy gondolom, hogy olyan konkrét esetekben, mint az erdélyi chrestomathia-vita leírása, egy efféle perspektíva érvényesítése is szolgáltathat termékeny szempontokat a vizsgálódás számára, és a lineáris-diszkurzív-közvetlen, illetve a szaltatorikus-élményelvű-közvetített szemléletmód mint értelmező keret – természetesen annyiban, amennyiben alkalmazhatóságát elfogadjuk – biztosíthat egyfajta rálátást arra, hogy a korszak (erdélyi) eseményeit hogyan befolyásolhatta egy-egy sajátos helyzetben az interiorizált vallásos normák működése és működtetése.

<sup>48</sup> Lásd VULKÁN Vera Tünde 2013, 29.

## Kézírtos források

Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely (TBK)

– *Marcus Tullius Cicerónak az ember tisztéről és kötelességeiről a maga fiának írt három könyve* (ford. Kovásznai Sándor, 1783; kézirat, MS 256)

– *Euripidis Hippolytus. Graece et Latine* (ford. Kovásznai Sándor, 1785; kézirat, Tq-31 m, osz. n.).

– *Xenophontis de Agesilao Rege Oratio Graece et Latine* (ford. Kovásznai Sándor, 1788; kézirat, Tq-31 m, osz. n.)

## Felhasznált nyomtatott kiadások

KOVÁSZNAI Sándor

1782a *Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból fordított Magyarra*, Kaprontzai Ádám, Kolozsvár.

1782b *Marcus Tullius Cicerónak Nagyobbik Catoja, Laeliussa, Paradoxumai, és a Scipio Alma*, Kaprontzai Ádám, Kolozsvár.

1795 *Marcus Tullius Cicerónak az ember tisztéről és kötelességeiről a maga fiának írt három könyve* (s. a. r. Engel Krisztián János, Wéber Simon Péter), Pozsony.

MOLNÁR János

é. n. *Chrestomathia ex optimis linguae latinae authoribus concinnata in usum gymnasiorum, et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* (összeáll., jegyz. Kovásznai Sándor), Hochmeister, Nagyszében.

FRIML Aladár

1913 *Az 1777-iki Ratio Educationis* (ford., bev., jegyz. Friml Aladár), h. n., Kath. Középiskolai Tanáregyesület.

## Irodalom

BELTING, Hans

1994 *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art* (transl. Edmund Jephcott), The University of Chicago Press, Chicago–London.

BOÉR Máté

2016 A mellékelt ábra. Egy feltételezett elméleti modell megvalósulása Kovásznai Sándor drámafordításain keresztül, in: *A szövegtől a scenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből* (szerk. Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna), Líceum Kiadó, Eger.

2018a „De így kell-e fordítani Cicerót?” – Kovásznai, Kazinczy és a Somnium Scipionis két magyar változata, in: *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai* (szerk. Bíró Annamária – Egyed Emese), EME, Kolozsvár.

2018b *Scipio szóll – A Somnium Scipionis három korai magyar fordításáról, különös tekintettel Kovásznai Sándor 1782-es Ciceró-kötetének funkciójára* (magiszteri dolgozat; kézirat).

2019 *Classis Graeca – On an 1785 Translation of Euripides from Transylvania*, in: *Theory and Practice in 17<sup>th</sup>–19<sup>th</sup> Century Theatre – Sources, Influences, Texts in Latin and in the Vernacular, Ways towards Professional Stage* (szerk. Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna), Líceum Kiadó, Eger.

DALLOUL Zaynab

2008 *Kovásznai Sándor, az elfeledett Janus-kommentátor* (doktori.bibl.u-szeged.hu/999/1/Zaynab\_doktori.pdf), Szeged.

GUMBRECHT, Hans Ulrich

2010 *A jelenlét előállítása: Amit a jelentés nem közvetít*, Ráció Kiadó – Historia Litteraria Alapítvány, Budapest.

JUHÁSZ István

1974 *Bevezetés*, in: Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KOCZIÁNY László

1970 *Kovásznai Sándor (1730–1792)*, in: Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján* (s. a. r., bev., jegyz. Kocziány László), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KOLUMBÁN Vilmos József

2005 *Backamadaras Kis Gergely*, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, Kolozsvár.

MÂLE, Emile

é. n. *The Gothic Image: Religious Art in France of the Thirteenth Century* (transl. Dora Nussey), Westview Press, h. n.

MARÓTI Egon

1961 Terentius Magyarországon, in: P. Terentius Afer: *Az élődi* (ford. Maróti Egon), Akadémiai Kiadó, Budapest.

MEYER, Birgit

2012 *Mediation and the Genesis of Presence: Towards a Material Approach to Religion*, Universiteit Utrecht (<https://www.uu.nl/file/25377/download?token=bVR2qMgL>).

MÉSZÁROS István

1980 *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*, *Magyar Könyvszemle*, 1980/4, 350–369.

PURVES, Dale és tsai (szerk.)

2004 *Neuroscience* (szerk. Dale Purves – George J. Augustine – David Fitzpatrick – William C. Hall – Anthony-Samuel Lamantai – James O. McNAMARA – S. Mark Williams), Sinauer Associates, Sunderland.

SCHUMACHER, Jan

2013 Northrop Frye, in: *Key Theological Thinkers: From Modern to Postmodern* (szerk. Staale Johannes Kristiansen – Svein Rise), Ashgate Publishing Company, h. n.

VULKÁN Vera Tünde

2013 *Mártonfi József főigazgatói és cenzori működése* (doktori disszertáció, Kolozsvár; kézirat).

**Cadrul normativ – Dimensiuni confesionale ale viziunii și metodei  
la doi autori de manuale școlare din sec. al XVIII-lea**

(Rezumat)

Sfârșitul sec. al XVIII-lea este de o importanță crucială în privința evoluției învățământului maghiar. Specialiștii care pregătesc transformările politice, organizatorice, metodologice de acum, prezintă puncte de vedere marcant diferite în anumite domenii, funcție de religia lor catolică ori protestantă. Metodologiile rivale ale lui Sándor Kovásznai, respectiv József Molnár, privind predarea limbii latine, sunt determinate de apartenența lor confesională. În cazul lui Kovásznai, acest lucru explică și unele trăsături ale traducerilor sale din latină: reprezintă auxiliare didactice pentru predarea gramaticii latine a lui Cellarius.

**The Prescribed Framework – The Denominational Aspects of Mindset and Method  
in the Works of Two 18<sup>th</sup> Century Textbook Authors**

(Abstract)

The latter half of the 18<sup>th</sup> century constituted a period of special significance in the educational history of “the two Hungarian homelands.” In Transylvania, it was marked by two waves of major educational reforms and a heated debate between the Reformed Church (fiercely defending the first) and a mostly Catholic loyalist faction (backing the implementation of the second). This paper aims at exploring how and to what extent do the rival methodologies of teaching Latin proposed more or less explicitly by the aforementioned groups (or members thereof) and exemplified by the respective works of the Reformed Sándor Kovásznai and the Catholic János Molnár derive from the epistemological paradigms specific to the two denominations.